

Fârâbî'nin Uzlaşımçı Dil Teorisinin Bir Temeli Olarak Çokdilliliği

Multilingualism as a Foundation of Al-Fârâbî's Conventional Theory of Language

Fatma Dore*

Öz

Frege, Russell ve Wittgenstein, 20. yüzyılın başlarında analitik felsefenin kurucuları olarak özellikle doğruluk, anlam, referans, kullanım gibi yönleri açısından dile odaklandılar. Ancak dilin doğası, dil ve dünya arasındaki ilişkinin felsefi anlamda incelenmesi eski bir konu olup antik dönemlere kadar gitmektedir. Örneğin Platon'un *Kratylos*'u, dille şeyler arasında doğal bir ilişkiyi savunan "doğalcılık" ile dilin kökeninin toplumsal sözleşmelere dayandığını ileri süren "uzlaşımçılık" görüşlerinin tartışıldığı ilk eserlerdendir. Platon'un, idealar teorisi bağlamında doğalcılıktan yana olduğu ileri sürülebilir. Öğrencisi Aristoteles ise açıkça uzlaşımçı yaklaşımı savunur. 10. yüzyılda Türk İslam filozofu Fârâbî de Aristoteles ile aynı görüşü paylaşır. Literatür taraması yapılan bu makalede Fârâbî'nin uzlaşımçı dil teorisine odaklanılmıştır. Çalışmanın temel iddiası, Fârâbî'nin bu görüşe temayül etmesinde, onun çokdilli olmasının pratik bir katkısı olduğudur. Dayanak, çeşitli

Geliş tarihi (Received): 04-05-2025 Kabul tarihi (Accepted): 30-01-2026

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. Afyonkarahisar-Türkiye/ As-soc. Prof., Afyon Kocatepe University, Faculty of Science and Literature, Department of Sociology. dorefatma@aku.edu.tr. ORCID ID: 0000-0003-2804-4489

diller bilmesinin, ona bunlar arasında bir kıyaslama yaparak aynı anlamın farklı dillerde farklı şekillerde dile getirildiğini ve bunların birbirlerine anlamsal olarak bir önem hiyerarşisine tabi tutulamayacağını bilme imkânı sağladığı düşüncesidir. Çalışmada, öncelikle Fârâbî'nin dil meselesine eğilmesinin mantıkla ilişkisi çerçevesinde felsefi bir temele dayandığı ortaya konmuştur. Ayrıca filozofun zengin dil varlığı incelenmiş ve bunun uzlaşımçı dil teorisini benimsemesinde deneyimsel bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar sözcükler: *dil felsefesi, İslam felsefesi, Aristoteles, Uzlaşımçı Dil Teorisi, Kitâbu'l-Hurûf*

Abstract

Gottlob Frege, Bertrand Russell, and Ludwig Wittgenstein, as founders of analytic philosophy in the early twentieth century, focused on language, particularly investigating issues such as truth, meaning, reference, and use. Nevertheless, the philosophical examination of the relationship between language and the world dates back to antiquity. Plato's *Cratylus*, for example, is one of the earliest works to discuss the views of naturalism, which posits a natural relationship between language and things, and conventionalism, which argues that the origin of language is based on social conventions. It can be argued that Plato's own position inclines toward naturalism due to his theory of Forms. His student Aristotle, by contrast, clearly advocates a conventionalist approach. The tenth-century Turkish-Islamic philosopher Al-Fârâbî shares this view. This article examines al-Fârâbî's conventional theory of language. Its main argument is that a determining factor in al-Fârâbî's adoption of the conventionalist view is his multilingualism. It is argued that his knowledge of multiple languages enabled him to compare them and to recognize that the same meanings can be expressed in different linguistic forms. Consequently, languages cannot be arranged within a semantic hierarchy of importance. The article first demonstrates that al-Fârâbî's conventional theory of language rests on a philosophical foundation. It then examines his extensive linguistic knowledge. Finally, it concludes that his multilingualism provides concrete support for his conventional theory of language.

Keywords: *philosophy of Language, Islamic Philosophy, Aristotle, The Conventional Theory of Language, Book of Letters*

Extended summary

The decline in interest in the relationship between language and logic by thinkers after the Middle Ages was reversed, with language taking its place at the center of philosophy in the early 20th century with Frege, Russell and Wittgenstein, the founders of analytic philosophy. The fundamental question concerning language then switched from "What do you know?" to "What do you say?" or "What do you want to say?" as these modern philosophers focused on analysing aspects of language such as truth, meaning, reference and use. However, the philosophical study of the nature of language and that of the relationship between language and the world is, as has been intimated, a very old subject, dating back to ancient times.

For example, Plato's *Cratylus* is one of the first philosophic works devoted exclusively to language and its relation to reality. This work discusses the views of "naturalism", which advocates a natural relationship between language and things, and "conventionalism", which argues that the origin of language is based on social conventions. Hermogenes, the first character presented in the dialogue, represents the conventionalist theory, which argues that names are determined by traditional agreements and as such the origin of language is simply individual societal consent for the meaning of words. In the view of Hermogenes, for instance, it is correct to use the common name "horse" to refer to this animal, simply because the word "horse" is traditionally used in this way. Yet *Cratylus*, whose name is given to the dialogue, is the advocate of the naturalist theory, which argues that there is an ultimate truth in the very nature or essence of names, and as such "horse" would really inherently reflect something of this animal. It can be argued that Plato's own viewpoint contained some of the naturalism of his *Cratylus* due to his theory of ideas.

On the other hand, Plato's student Aristotle clearly took a conventionalist approach regarding the origin of language. For him words are simply sounds that signify impressions in the mind, and which vary according to each society, whilst the mental impressions, that is, the meanings of these words, are the same for all human beings. It is also the case that the 10th century Turkish Islamic philosopher al-Fārābī agrees with Aristotle on the conventional theory of language. This article suggests though that al-Fārābī's multilingualism also played a significant practical role in his avocation of this view. The basis for this claim is the idea that his knowledge of many languages enabled him to make a comparison between different languages and allowed him to be aware that the same meaning is expressed equally well in the various ways of expressing it in these different languages, and thus languages cannot be subjected to a semantic hierarchy of importance.

In this context, the study consists of two parts and an introduction. The first section reveals that al-Fārābī's conventional theory of language is, like Aristotle's, based on a philosophical foundation within the framework of its relationship to logic. According to al-Fārābī, names are symbols of meanings formed in the mind by the sensible objects of the external world. These individual meanings in the mind, such as 'man' and "animal", are arranged in a certain order and sequence to formulate the idea that "man is an animal." Thus, this order in the mind is reflected in the combination of words, which are the symbols of these meanings, within the framework of the grammatical rules of the language of that nation, and meaningful sentences are formed. In the second part of the study, al-Fārābī's rich linguistic heritage will be examined.

The recorded claim that he knew 70 languages, although difficult to prove, is a definite indication that he knew a good number of languages, some of which are certain. First of all, al-Fārābī's native language was Turkish. Then, he wrote all his works in Arabic, in which he was competent enough to teach philosophy and logic. In his own writings, it is clear that he also knew Persian, Sogdian, Syriac and Greek, as he frequently gives examples from them in his works. He also compares various meanings in these languages without making any assertion that one is inherently better or worse than the other. Rather, he insists that they are capable of conveying the same meanings, an approach in line with the conventionalist theory of language.

In this regard, he puts forward detailed and interesting views on the emergence of language, its formation, its organization, and the singular words and the sentences formed by combining them in various forms, especially in his *Kitāb al-Hurūf* (Book of Letters), *Ihsā al-Ulūm* (Enumeration of the Sciences) and *Kitāb al-Alfāz* (Utterances Employed in Logic). Al-Fārābī argues that the initial formation of a nation's language is a random and conventional process by its first members, and in a later stage, the language is scientifically examined by the experts of that nation and the rules are established. This to him, is how the grammar of nations emerge. As such, this study will argue that al-Fārābī's multilingualism is significantly connected to his adoption of conventional linguistic theory.

Giriş

Anthony Kenny (akt. Magee, 2000: 58), Orta Çağ'dan sonra düşünürlerin dil ile mantık arasındaki ilişkiye yönelik ilgilerinin tümünden kaybolduğunu, Descartes ile birlikte ise bilgi teorisinin mantık ve dil konusuna pek odaklanmadığını, ancak 20. yüzyılda analitik felsefenin kurucuları Frege ve Russell'dan bugüne dilin yeniden felsefenin merkezine alınmış olduğunu belirtir. Yazara göre ilgili temel problem de artık "Ne biliyorsun?" yerine "Ne diyorsun?" veya "Ne anlatmak istiyorsun?" biçimine dönüşmüştür. Zira bu modern filozoflar, dilin bilhassa doğruluk, anlam, referans, kullanım gibi yönlerini irdelemeye odaklanmışlardı. Gelgelelim, dilin kökeni ve dil ile gerçeklik arasındaki ilişkinin felsefi anlamda incelenmesi oldukça eski bir konu olup antik dönemlere kadar gitmektedir. Örneğin Platon'un *Kratylos* diyalogu, yalnızca dile ve dilin gerçeklikle ilişkisine adanmış ilk eserlerdendir. Ancak Meißner'a (2023) göre hem konusu hem de alt başlığı "adların doğruluğu" (*orthotês tôn onomatôn*) olan diyalog, en başta Yunanca *onomata* terimi standart olarak "adlar" diye çevrilsen bile bu yalnızca özel ve genel adları değil, aynı zamanda sıfatları, hatta mastar ve sıfat-fiil kipindeki fiilleri de içine aldığından modern dil felsefecilerinin ilgi alanlarından oldukça farklıdır.

J. L. Ackrill'in (1997: 33), dilin gerçeklikle ilişkisi temelinde dille şeyler arasında doğal bir ilişkiyi savunan "doğalcılık" ile dilin toplumsal sözleşmelere dayandığını ileri süren "uzlaşımçılık" fikirleri çerçevesinde dilin kökeninin tartışıldığı bir eser olarak betimlediği Platon'un bu eserinin ilk karakteri olan Hermogenes, adların doğruluğu tartışmasını toplumsal bir karar veya gelenek meselesi olarak görür. Bu temelde dilin anlaşma ve uyuşmadan başka bir şey olmadığını ileri süren uzlaşımçı teoriyi savunur (Platon, 1989: 9); örneğin atlara atıfta bulunmak için "at" ortak adını kullanmak doğrudur ve bunun nedeni basitçe "at" kelimesinin geleneksel olarak bu şekilde kullanılmasıdır.

Diyaloga adını veren *Kratylos*, dilin doğası üzerine yapılan tartışmada doğalcılık teorisinin bir temsilcisi olarak belirirken (Ackrill, 1997: 34), eserin üçüncü kahramanı Sokrates de ilk başta *Kratylos* gibi adların doğasında doğruluk içerdiğini savunur. Bu konuda örneğin "insan" (*anthropos*) sözcüğünü tahlil ederken, bu adın, insana özgü bir özellik olan "bir şeyi görür görmez (*opôpe*)" anlamındaki kavramla "araştırarak gözden geçirmek (*anathrei*)" manasındaki kavramın, "gördüğünü inceler (*anathrôn ha opôpe*)" şeklinde birleşmesinden, insan olmanın gerçek doğasının ada yansıtılmış biçimde türetilmiş olduğunu ileri sürer (Platon, 1989: 42). Bununla birlikte Sokrates, Meißner'in (2023) de belirttiği gibi, diyalogun onuna

doğru adların bazılarının uzlaşımına verilmiş olmaları gerektiği fikriyle, tartışmalı konuda her iki teoriyi de kabul eden orta yolcu bir kararda kalır (Platon, 1989: 108-110).

Platon'un, bütünüyle adların doğal doğruluğunu savunan Kratylos'un fikrinde mi yoksa bazılarının doğal bazılarının da ister istemez uzlaşımına verildiklerini kabul eden Sokrates'in fikrinde mi olduğu netlik kazanamasa da nihayetinde adlarda "doğal doğruluk" teorisinden yana olması onun idealar teorisiyle uyudur. Öğrencisi Aristoteles'e gelince o, dilin kökeni konusunda açıkça uzlaşımçı (*symnatikós*) teoriyi savunur (Cooke, 1967: 117). Onun mantık bilimi külliyatı kabul edilen *Organon*'unun ikinci kitabı *Yorum Üzerine*'sini İngilizceye çeviren Harold P. Cooke (Aristotle, 1967: 7), burada dil, düşüncenin yorumlanması olarak görüldüğünden eserin "Yorum Üzerine" (*Peri Hermeneias*) diye adlandırılmış olduğunu öne sürer. Nitekim konu için "yalıtılmış", "birleştirilmemiş terimler" içeren *Organon*'un ilk kitabı olan *Kategoriler*'den farklı olarak, bu metinde konu için önermeler ve bunların "doğru" veya "yanlış"lık değerleri ele alınmıştır. Aristoteles, kavramları şeylerin "benzerleri" olarak görmüş ve doğruluğun gerçeklikle örtüştüğünü varsaymıştır. Bu nedenle, kavramları birleştiren ya da ayıran önermeler, temsil edilen şeyler benzer şekilde birleştirildiğinde doğruluk; ayrıldığında da yanlışlık değerini alırlar. *Yorum Üzerine*'de (1967: 115), cümlelerin doğru veya yanlış olmayan atomik parçaları olan tekil sözcükleri, zihindeki izlenimlerin sesle dışarı çıkan sembolleri, yazıyı da bunların işaretleri olarak tanımlayan Aristoteles, konuşma ve yazının her topluma göre değiştiğini, fakat bu sözcüklerin işaretleri olduğu zihinsel izlenimlerin, yani anlamların bütün insanlık için aynı olduğunu ileri sürmüştür.

10. yüzyılda yaşamış Türk İslam filozofu Fârâbî de uzlaşımçı dil teorisi konusunda Aristoteles ile hemfikirdir. Bu makalede, Fârâbî'nin bu görüşü benimsemesinde birçok dil bilmesinin pratik bir katkısı olduğu iddia edilmektedir. Bunun temel dayanağı, filozofun birden fazla dile vakıf olmasının kendisine bu diller arasında bir karşılaştırma yapabilme imkânı sağlaması, dolayısıyla aynı anlamın farklı dillerde değişik biçimlerde dile getirildiğini bilmekle bunların anlamsal olarak bir önem hiyerarşisine tabi tutulamayacağını kavramış olması düşüncesidir. Literatür tarama tekniği kullanılan çalışmada, öncelikle Fârâbî'de dil konusunun, mantıkla ilişkisi çerçevesinde felsefi bir temele dayandığı ortaya konmaktadır. Zira ona göre insan zihni, dış dünyanın izlenimlerinin anlamlara dönüştüğü doğuştan sahip olunan bir donanımdır. Zihindekilerin dışarı çıkarılmasında bir araç olan dil, anlamlar bütün insanlar için aynı olmasına karşın, toplumlara göre değişmektedir. Bu çerçevede anlamların söze dökülmesi her ulusun anlaşmaya dayalı olarak kurduğu kendine özgü dil aracılığıyla gerçekleşmektedir. Makalede daha sonra, Fârâbî'nin toplumlarda dilin ortaya çıkışı, gelişmesi ve düzenlemesine ilişkin görüşlerine yer verilmektedir. Son olarak filozofun zengin dil varlığı ele alınarak, bu özelliğin onun uzlaşımçı dil teorisini benimsemesinde deneyimsel bir faktör olduğu gösterilmektedir.

1. Fârâbî'ye göre zihin-dil ilişkisi ve adlandırma

Platon ve ondan önceki filozoflar için, isimler ve adlandırılan şeyler arasında doğal bir ilişki teorisinin kabul edilmiş olduğunu belirten *Linguarum* (1971: 10), Platon'dan sonra felsefe sahnesine çıkan Aristoteles'in dil ve gerçeklik hakkındaki felsefi sorunun doğasını

değiştirdiğini ileri sürer. Linguarum (1971: 5), anlamın genel kavranışının, kelimedede insanların içsel dünyasını dışa iletebilen özellik olduğunu, ancak Aristoteles'in, bu yönüne değil de daha çok ifadelerin öznesi ve yüklemi olduklarından isim ve fiillerin anlamına odaklandığını vurgular. Bir diğer ifadeyle, Aristoteles, dili ele alırken bir dil grameri oluşturmakla ilgilenmez, meseleye sadece anlamın mantıksal doğruluk açısından dilde yansımaya bakar. Mantık çalışmalarında Aristoteles'i takip eden Fârâbî de dile felsefi anlamda yaklaşmıştır. Menn (2021), Fârâbî'nin, dilin kökenini ve gelişimini bir mantıkçının bakış açısından izlediğini beyan ederken; Versteegh (1997: 82-3) de aynı noktaya değinir ve filozofun dillere olan ilgisinin mantığa yönelik dilbilimsel yaklaşımından kaynaklandığını ileri sürer.

Fârâbî, *Kitâbü'l-İbâre*'sinin girişinde (1990a 73), “[a]ğızdan çıkan anlamlı sesler (*elfâzu dâlle*) ya tektirler ve tek olan şeyleri (*ma'nâ*) gösterirler; ya bileşiktirler ama tek olan şeyleri gösterirler; yahut bileşiktirler ve bileşik olan şeyleri gösterirler” ifadesiyle, dil kullanımının temel işlevini özetler. Bu konuda Aristoteles gibi düşünen filozofa göre dil, insan zihninin dış dünyadan etkilenimlerinin dışı vurumudur. Bir başka ifadeyle dil, zihindeki anlamların dışarı çıkmasını sağlayan bir araçtan ibarettir. Hatta tek araç bile değildir. Nitekim *Kitâbu'l-Elfâz*'da (2016: 75), insanın; içinde olanı dışarı çıkarmak/anlatmak istediğinde o içsel anlamlara delalet etmek üzere işaretler/belli hareketler, el çırpma vb. kullandığını belirtir; *Kitâbu'l-Hurûf* unda (2008: 75) da aynı noktaya değinerek insanın “[i]çinde olanı veya içinde amaçladığını başkasına bildirme ihtiyacı duyduğunda ilk önce istediği şeye delalet etmek için onu anlatmayı istediği kimseler karşısında -şayet anlatmayı istediği kimse onun işaretini görececek durumdaysa- işareti, sonra da seslenmeyi (*tasvit*) kullanmış” olduğunu ifade eder.

İhsâu'l-Ulûm adlı eserinin “Dil İlmî Hakkında” başlıklı bölümünde (1990b: 57-9), anlamları göstermek üzere her halkın dilinde sözcükler belirlendiğini yazan Fârâbî'nin bundan kastı, şeylerin adlandırılmasıdır. Ona göre adlar “duyulurlar” (*müşârun ileyh*) dediği dünyadaki şeylerin ve olguların zihinde (*nefs*) oluşturduğu anlamların (*makûlât*) sembolleridir ve ancak şeyler düşünüldükten sonra oluşturulmuşlardır (2008: 4). Filozof, *Kitâbü'l-Tenbîh*'inde (2017: 167), hiçbir kimsenin bilgisinden yoksun olamayacağı bu şeylerin, fitraten insan zihninde bulunsalar da onlara işaret eden lafızlar olmadan insanların bunları düşünemeyeceklerini belirtir. Onun düşüncesinde adlandırma işlemi ilk olarak, bir belde halkında ortak olan ve “ilk bakışla bildikleri gök, yıldızlar, yer ve içindekiler” gibi duyumsanan şeyler (2008: 76) ile “bir şeyin bütünü, parçasından daha çok ve daha büyüktür”, “insan attan başkadır” vb. sağlam zihinli hiçbir kimsenin bilgisinden yoksun olamayacağı (2017: 168-9) teorik şeyler ve bunlardan çıkarsanan anlamlar için yapılır.

Fârâbî (2008: 17), zihindekileri gösteren lafızların meydana gelişini, “taklit etme” olgusuyla açıklar ve ölçülüp derinlemesine düşünülme suretiyle belirlendiklerini beyan eder. Böylece her bir sözcük grubunun bir anlam grubuna işaret ettiği lafız sınıfları oluşur. Bütün canlıların, akciğerlerdeki havanın ağız, gırtlak ve dudaklar gibi konuşma organlarının hareketleriyle ortaya çıkan hararetili bir nitelik olarak sese doğuştan sahip olduklarını belirten Fârâbî (2008: 74), “[s]eslenmelerin ilki, nidadır” der. Bununla, insanların anlamlı sözcükler belirlemeden önce, anlatmak istedikleri bir şey için niyet içeren sesler çıkardıklarını ifade etmek ister. Her milletin fitratı doğrultusunda çıkan bu sesleri (2008: 76), o milletin dilinin

alfabe harfleri (*hurûfu 'l-mu'ceme*) olarak tanımlayan filozof (1990b: 57-9), bu harflerden iki veya daha fazlasının birleştirilmesiyle ilk lafızların oluşmuş olduğunu düşünür.

Bu anlamda “tunbûr”, “zunbûr” gibi doğadaki sesleri taklit eden sözcükleri resimsel ifadeler olarak değerlendiren filozof, seslerin bazen doğal bazen uzlaşma ile çıkarılsa da sözcüklerin sadece uzlaşma ile belirlendiğinin altını çizer (1991: 27-9). Bu ilk lafızları nesnelere gösteren “lakaplar” diye tabir ederek adlandırmada uzlaşma sürecini biraz daha açar:

Onlardan biri, (başkasına hitap ettiği) esnada bir şeye delalet etmek istediğinde bir seslenmeyi veya bir lafzı kullanır. İşiten de bunu muhafaza ederek o lafzı ilk icat edene hitap ettiği esnada aynısını kullanır. Dolayısıyla ilk işiten bunu örnek olarak kullanmış olur. Böylece o ikisi, o lafız üzerinde anlaşmış ve uzlaşmış (*bi'ÿ-tevâti*) olurlar ve toplum içinde yayılincaya kadar başkalarına o lafızla hitap ederler. (2008: 75)

Böylece dilde uzlaşımın doğal olduğunun altını çizen Fârâbî, daha sonraki aşamada, her ne zaman o toplumdaki bir insanın aklına birlikte bulunduğu kimselerden birine anlatma ihtiyacı duyduğu bir şey gelse bir seslenme icat ettiğini, bunun aynı süreçle doğal kullanıma dahil edildiğini, böylelikle kelime dağarcığının geliştiğini söyler.

Fârâbî, sözcük icadının iletişikle bağlantısını daha

detaylı bir şekilde tartışır ve insanların “insan”, “hayvan” gibi kavramlara, “Zeyd”, “Amr” gibi bireylere özel, “beyaz”, “giden” gibi sıfatlara, çevrelerindeki nesnelere nitelik ve durumlarıyla olgu ve olaylara adlar vermek suretiyle birbirleriyle iletişim kurabildiklerini (2016: 32) belirtir. Ona göre bir dilde adlandırma, “o milletin ihtiyaç duyduğu şeyler karşılancaya kadar devam eder (2008: 76). Versteegh (1997: 61), icat edilen ifadelerin her toplumdaki insanlar için alışkanlık haline geldiği sonucuyla tamamlanan Fârâbî'nin taslağı çerçevesinde dil olgusunun, tıpkı hukuk gibi toplumun doğal ve geleneksel gelişiminin bir parçası haline geldiğine dikkat çeker. Buna göre Fârâbî için dilin kuruluşu, ilk isim verenlerin doğal içgüdüsüne göre gerçekleştiğinden, sesler ile seslerin işaret ettiği nesnelere arasındaki ilişki de seslerin nesnelere özünü ifade ettiği anlamında değil de dilin ilk kullanıcılarının doğalarının onları, başka sesler değil de bu şekilde belli sesleri çıkarmaya yönlendirmesi anlamında doğaldır. Hal böyleyken adların ortaya çıkışı epistemolojik olarak keyfidir ve onların nesnelere özü hakkında bilgi edinme aracı olarak kullanılması olanaksızdır.

Değindiği gibi Fârâbî için dil olgusu, mantık sanatıyla yakından bağlantılı olup akıldakilerin ifadeye dökülmesini ifade eder. “Söylenen” (*mekûl*) ile bir lafızla delalet edilen kastedilir” diyen filozof (2008: 4), sesle dışarı aktarılanları ise “düşünülr şey” (*makûl*) tabir ettiği zihindeki anlamlar diye açıklar. *Kitâbu 'l-Hurûf*'ta (2008: 13) bu sözcükleri anlamlarına göre gruplandıran Fârâbî, dış dünyadaki nesnelere, tanımlanıp iletişime konu olabilmeleri için kendilerine yüklenen Aristotelesçi kategorilerden söz eder. Bu minvalde, nesnelere cins, tür gibi sınıfları ve nicelik, nitelik, mekân, zaman, görelilik, konum, etkileme ve etkilenme gibi çeşitli yönlerinin olduğuna dikkat çekerek sözcüklerin bu durumların her biri için üretildiğini belirtir. Bütün bunların da duyuyula ilk önce idrak edilen duyulur nesnenin bilgisi olduğuna işaret eden filozofa göre “o, bu insandır”, “o, bu aktır” ve “o, bu uzundur” gibi ifadelerde izlenen şey, duyulur nesnelere zikredilen bu şeylerle nitelenmeleridir. Tekil sözcüklerin, ancak bu örnek-

lerdeki gibi birleştiğinde bir ifadeye dönüşebildiğini, bir ifade için ise isim, fiil, edat gibi farklı işlevleri olan sözcük türlerinin birleştirilmesi gerektiğini belirten Fârâbî, bu işlemin kurallarının da tekil sözcüklerdeki gibi tamamen uzlaşmaya dayalı olduğunu savunur (1990a: 77).

Böylece, sözcüklerden söze geçerken önemli bir noktaya değinen Fârâbî, anlamların dilde görünmeden önce zihinde dizildiklerini ve doğru dizilişlerinin de mantığın işi olduğunu ifade eder. Aristoteles, bu düzenleme özelliğini “zihinde gramer bilgisi” bulunduğu şeklinde değerlendirmişti (Cooke, 1967: 15). Aynı şekilde Fârâbî de *Kitâbu 'l-Elfâz'*’ının “Lafız-Anlam İlişkisi” başlığında (2016: 31), dilde birleşen sözcüklerin anlamlarının da aynı şekilde zihinde birleştiğini öne sürerek bu benzeşim sürecini şöyle izah eder:

Nasıl birleşik/müellef söz iki parçadan oluşuyorsa, aynı şekilde nefisteki birleşim de iki anlamdan oluşur: Anamlardan biri, mevsuf (nitelenen) durumundaki parçanın delâlet ettiği şeydir. Diğer anlam ise, sözün sıfatı olan parçanın delâlet ettiği şeydir. Bunun örneği şu sözümdür: ‘Güneş doğar.’ Burada ‘doğar’dan anlaşılan anlam, nefiste ‘güneş’ten anlaşılan anlamla birleşir ve böylece birleşimin parçaları olan iki anlamdan, biri sıfat olan parçanın diğeri ise mevsuf olan parçanın anlamı olmak üzere bir birleşim oluşur.

Böylece “bir anlamdaki bir şeye veya bir durumdaki bir anlama” uygun “bir şekil ve yapıya sahip olan bir lafız” ile işaret edildiğini belirtmek suretiyle konuyu gramer bilimine ve mantıkla benzerliğine getiren Fârâbî, bunu Arapçada “akıl” anlamına geldiği gibi “konuşma” için de kullanılan “nutk” terimi üzerinden izah eder:

Gramer sanatı, konuştuğumuz şeyin doğruluğuyla ilgili bilgi ve ana dilini konuşan bir kimse alışkanlığıyla doğru konuşma gücünü verir. Mantık sanatı ise, akıl ile kavranılan şeyin doğruluğuyla ilgili bilgi ve kavranılan şeyde doğruluğu elde etme gücü verir. Tıpkı gramer dili düzelttiği gibi, mantık sanatı da zihni düzeltir. Kısacası, gramer sanatıyla lafızlar arasındaki ilişki, mantık sanatı ile “düşünülür şeyler” arasındaki ilişkiye benzer. (2017: 167-68)

Buna göre Fârâbî (1990b: 74-5) için dilbilgisi, herhangi bir halkın (ümme) sözcüklerine ait olan kuralları verirken, mantık bilimi ise bütün milletlerin sözcüklerini içine alan müşterek yasaları vermek bakımından ondan ayrılmaktadır. Dilin zihindekileri (*nefs*) yansıması hususunda daha detaylı bilgi veren filozof (2008: 5), dış dünyadan kaynaklı zihinde oluşan makûllere, zihinde olmaları bakımından birtakım eklentilerin iliştiğini ve eklentilerin makûllerin cins, tür vesaire olmasını sağladığını söyler. Bu, nesnenin zihinde farklı nitelikler kazanmasıyla değişen anlamının dile de yansıdığını ima etmektedir. Ona göre her dilin grameri, lafızların hallerinin, anlamların hallerine benzerlik sergilemesi için o lafızları anlamların düzeni uyarınca düzenleme çalışmasına girişir (2008: 76) ve bu hususu, Arap gramerinden örnek vererek izah etmeye çalışır. Arapça’da “i’rap harfleri” denilen “tenvin”, “hareke” ve “cezm” gibi dilbilgisi işaretleriyle isim ve fiillerin sonlarında değişiklikler yapıldığını veya isimler belirli (*ma’rif*e) yapılmak istendiğinde başına elif lâm (ل) takısı getirildiğini belirten filozof, uzlaşımçı dil görüşünü destekleyen bir açıklama yapar ve bu gibi işlemler için başka dillerde bunların yerini tutacak şeylerin yapıldığını ileri sürer (1990b: 62).

Aysever’in (1996: 97-107) de belirttiği gibi anlam, her zaman bir şeyin anlamıdır ve dil-

sel bir anlatımın anlamıdır, yani sözcük, deyim ya da işaretlerin anlamından söz edildiğinde, aslında söz konusu bu dilsel anlatımların taşıdıkları içeriktir. Buna göre, anlatımın öncelikle belli bir dilin sözlüğünde yer alan öge ya da ögelerden oluşması, ayrıca o dilin uyulaşmalarına uygun bir biçimde kullanılması, yani söz konusu dilin dizim bilgisine, anlam bilgisine ve kullanım bilgisine aykırı olmaması gerekir. Modrak'a (2003: 13) göre Aristoteles, ses ve anlam arasında uzlaşım, anlam ve referans arasında ise doğal ilişki yönünü işaret etmekle, anlamın sözcükte taşınan amaçlı psikolojik bir içerik olarak tüm insanlar için aynı olduğunu vurgulamak istemiştir. Burada altı çizilen önemli husus, sesin anlamları taşıdığına dair uzlaşım açıklaması ile zihinde anlam ve dış gerçeklik arasındaki doğal ilişkinin tüm insanlar için aynı olmasıdır.

Menn'in (2021) de işaret ettiği gibi, *Kitâbu'l-Hurûf* unda kültürün gelişimi çerçevesinde dilin kökeninin çok ayrıntılı bir açıklamasını veren Fârâbî, ilk vazedendenler bu yana "dillerine ve nefislerine yerleşmiş lafızlar" için "o milletin dilidir" der ve o halkın bunlara aykırı lafızları yabancı ve yanlış bulacaklarını dile getirir. Bu noktada, 20. yüzyılın önde gelen dil filozoflarından Ludwig Wittgenstein'in "dil oyunları" teorisinin Fârâbî'nin yaklaşımıyla benzerlik ortaya koyduğu söylenebilir. Wittgenstein, *Felsefi Soruşturmalar*'ında (1986: 47), "Bir sözcüğün anlamı nedir?" sorusunu, gerçekte "Bir satranç taşının anlamı nedir?" sorusuna benzetir. Bir oyunu da "bir yüzeyde nesnelerin belirli kurallara göre hareket etmesinden ibarettir" şeklinde tanımlayan Wittgenstein'in ifadesi şöyledir: "Kelimelerin kullanılma sürecini de tümüyle, çocukların kendi ana dillerini öğrendikleri oyunlardan biri gibi düşünebiliriz. Bu oyunlara "dil oyunları" diyeceğim ve bazen ilkel bir dilden [doğal] bir dil oyunu olarak bahsedeceğim" (1986: 3-7). Wittgenstein, dil oyunlarını, örneğin satranç oyununda taşların, biri tarafından bir kez adlandırılıp seslendirdikten sonra kelimelerin artık o şekilde tekrar edilmesi sürecine benzetir. Gerçekte, Wittgenstein'in işlevselci anlam kuramı içinde değerlendirilen ikinci dönem çalışmalarında öne çıkan düşünce, bir sözcüğün belli bir anlamda kullanılmasının belirleyici bir kuralının/ölçüsünün olmadığı yönündedir (Reçber, 2005: 191-192). Denkel'in (1996: 18) de işaret ettiği gibi Wittgenstein'a göre anlam, toplumdaki fertlerin uzlaşımına bağlı kullanımdır. Dolayısıyla, bir sözcüğün kullanımdan bağımsız, zihinsel veya zihinsel olmayan bir anlam içeriğinden söz edilemez.

İnsanların zamanla belirli duyulur nesnelere için belirli bir seslenme tahsis etmiş olduklarını belirten Fârâbî'nin (2008: 74) bu düşüncesini "dil zihindeki anlamları asimile etmesi" şeklinde betimleyen Germann (2013), filozofa göre bu asimilasyonun, gramerin çeşitli branşları vasıtasıyla gerçekleştiğini söyler. Fârâbî'nin kendi ifadesi şöyledir (2017: 189): "Her toplumun gramer kuralları lafız çeşitlerini bulma, çoğaltma, düzenleme ve bunları birleşime sokarak cümleler kurma işini görür."

Yukarıda belirtildiği üzere, bir dilde tekil sözcüklerin ortaya çıkışında ilk aşamanın harf seslerinin belirlenmesi olduğunu belirten filozof, o dilde bu harflerin birbirleriyle birleşmelerinin ve birleşmeyenlerinin, bir anlam gösterebilen bir sözcük için en az kaç sesin, birleşiminin en çok kaçının birleşebildiğinin o dilin kendine özgü gramerinin (*nahiv*) işi olduğunu kaydeder:

İkilik (*tesniye*), çoğulluk, erkeklik (*müzekker*), dişilik (*müennes*), türeme ve başkaları gibi, kelimelerin hallerini gösteren ekler geldiği zaman kelimenin gövdesinde değişmeden olduğu gibi kalan sesleri, ekler aldığı zaman kelimeleri değiştiren sesleri (*harf*), yan yana geldikleri zaman birbiri ile benzeşen (*indigâm*) sesleri araştırır. Sonra, bunun arkasından, tek kelimelerin türlü hallerini gösteren çekim örneklerinin (*emsile*) kanunlarını verir ... Bir de fiillerin bütün hepsinde onların şahıslara ve zamanlara göre nasıl değiştiklerini gösterir. Sonra, ilk vazedildikleri sırada söylenmesi güç olup sonraları söylenmesi kolay olacak şekilde değiştirilen kelimeleri araştırır. (1990b: 60-1)

Fârâbî'ye (2016: 74) göre, ifadelerin ilk olarak belirli bir topluluk içinde türetildiği uzlaşma işte böyle oluşur: “[B]ilimne özelliğine sahip şeyler, herkeste bir ve aynı olma özelliğine sahip şeylerdir. Fakat delalet eden lafızlar, herkeste bir ve aynı değildir ... delalet eden lafızlar uzlaşma dayalıdır.” Germann (2013), Fârâbî'nin, insanların yapılarının yaşadıkları yere bağlı olarak farklılık göstermesi nedeniyle, belirli ses organları için en doğal sesleri üretme eğiliminde olmalarının, çeşitli dillerin varlığını gösterdiği şeklindeki görüşünü isabetli bir açıklama olarak yorumlar.

Dilbilgisi kurallarının, herhangi bir dilde “o dili konuşanların âdetlerine göre” anlamların açıklığını temin etme amacına dikkat çeken filozof (1990b: 63-65), mesela bir dilde, edat mı, isim mi veya fiil mi oldukları net olmayan sözcüklerin, kesinliğe kavuşturulması ve doğru konuşma kurallarında karar kılındıktan sonra o dil için doğru yazma ve okumayı sağlayacak noktalama işaretlerinin belirlenmesi gerektiğini söyler.

Fârâbî'nin uzlaşmacı dil teorisinin en açık yönü, dilin kuruluşunda toplumun uzman ya da bilgelerinin değil de zaman bakımından daha önce var olduklarını ileri sürdüğü “avam ve halk”a işaret etmesidir (2008: 72-73). Bir beldede ilk olarak barınaklarda yaşam sürdüklerini düşündüğü bu insanların, yaşadıkları bölge ve şartlara göre belli bedensel biçim ve yaratılışa sahip olduklarından, fitrat gereği organlarının en kolay yön ve tarzlarda harekete meyledeceğini belirtir. Tabii olarak ses organları da o halkın yapısına en kolay gelecek şekilde hareket edecektir:

Başka bir barınak ve beldenin ahalisinin organları, onların organlarının yaratılışından farklı bir yaratılış ve mizaçta olduklarında, bunlar, dillerinin ağız içinin her bir parçasına doğru hareketi, diğer barınak ahalisinin dilinin (hareket ettiği) parçalara doğru hareketinden daha kolay olacak şekilde yaratılmışlardır. Bu takdirde bir kısmının diğerine, daha önce kendisine ve duyuluruna [müşârün ileyh- kendisine işaret edilen şeye] işaret ettiği şeyler arasında içindekini delalet etmek için alamet yaptıkları seslenmeler farklılaşır. Bu ise milletlerin dillerinin farklılaşmasının ilk sebebidir. (2008: 74)

Filozofun nazarında, aralarında bazılarının diğerine oranla kelime hazinesi daha zengin olsa da bütün diller anlam iletmeye değeri açısından özünde birbirine eşittir. Çünkü hepsi gerçeklik ve düşünceye karşılık gelen belirli bir mantıksal yapıya sahiptir. Bu bağlamda, dilin evrensel yönünü doğallıkla açıklayan Fârâbî (1991: 29-31; Türker, 2002: 106), uzlaşım kültürü özelliklerinin dilde meydana getirdiği etkinin altını çizer. Onun bu fikri kuramla sınırlı değildir, bilakis bildiği birçok dil dolayısıyla bu anlamların birbirine eşit olduklarını zihninde sınamak suretiyle bilir.

Belirtmek gerekir ki uzlaşımçı dil teorisini kabul etmek için çokdilli olmak şart değildir. Zira böyle biri dillerin kökeni konusunda doğalcı teoriye inanabilir veya mesela kuvvetle muhtemel yalnızca Grekçe bildiği düşünülen Aristoteles gibi tek dilli biri, dilin uzlaşımaya dayalı olduğunu savunabilir. Ancak Fârâbî gibi birçok dil bilen birinin, bunlar arasında bir kıyaslama yapma olanağına sahip olması göz önünde tutulması gereken bir özelliktir. Şimdi Fârâbî'nin çokdilliliği ve sahip olduğu bu niteliğin dilin kökenine ilişkin yaklaşımındaki etkisi ele alınacaktır.

2. Fârâbî'nin zengin dil varlığının uzlaşımçı teorisine etkisi

İbn Ebi Useybiye'ye dayanarak Fârâbî'nin bugün Kazakistan sınırları içinde olan Fârâb civarında Vesîc kasabasında yaklaşık 870 yılında doğduğunu belirten Medkûr (1996: 68-9), hicri üçüncü asrın başlarında İslam'ın Fârâb'a girmesiyle parlamaya başlayan bu yerde yapılan kültür ve fikir hareketlerinden filozofumuzun da büyük ölçüde etkilendiğini belirtir. Yazar, Fârâbî'nin Türkçe ve Farsçanın yanı sıra Arapçayı da öğrendiğini, dönemin yaygın matematik ve felsefe gibi rasyonel bilimlerinden faydalandığını söyler. 40 yaşlarına kadar ana yurdunun çeşitli merkezlerinde ilim tahsil ettiği kaydedilen Fârâbî, Versteegh'in (1997: 58) ifadesiyle, Yunan felsefesi ve mantığı ile tanışmak için Bağdat'a bir filozof olarak gelmiştir. İslamın o dönemdeki siyasal başkenti olan Bağdat, aynı zamanda kültürel ve bilimsel açıdan bilinen dünyanın en parlak merkezlerinden biriydi. Eserlerinin tümünü burada mükemmelleştirdiği Arap dilinde yazan Fârâbî'nin öğrenme aşkı, 80 yaşlarında ölünceye kadar Mısır, Suriye, Harran gibi Orta Doğu genelinde gerçekleştirmiş olduğu seyahatlerle devam etmiştir.

Kaya'nın (2023) aktardığına göre Fârâbî, 70 kadar dil biliyordu. İlk öğrenimini Vesîc'de yapan Fârâbî'nin ana dili olan Türkçenin yanında, dönemin makbul edebiyat dili olan Farsçayı ve bu ilk eğitiminin sonunda Arapçayı öğrendiğini ve bunların dışında Yunan dilini de çok iyi bildiğini kaydeden Ateş (1990b: 6), Arapça 70'in (seb'in), belli sayıya değil de çok olan bir sayı anlamına gelmesinden hareketle, onun hakikaten yetmiş değil de çok dil bildiğinden bahsedilmiş olduğuna dikkat çekmektedir. Fârâbî'nin kaç dil bildiğini kesin olarak teyit edebilmek güçtür, fakat eserlerinde verdiği örneklerden en az 6 dil bildiği kesindir.

Fârâbî, dünya dil ailesinden en az üç gruptan dillere vakıftı. 19. yüzyılda, dünya genelinde konuşulan başlıca dilleri bir ilk kaynağa dayandırabilecek ortak noktaları keşfetmeye çalışan bilim insanları, en büyüğü konuşanları dünya nüfusunun neredeyse yarısını kapsayan Hint-Avrupa olan farklı dünya dil aileleri listelediler (Katzner, 2002: ix-x). Bu sisteme göre Fârâbî, Ural-Altay'ın bir alt grubu olan Altay ailesinden Türkçe, Hint-Avrupa'dan Farsça, Soğdca ve Grekçe ile Sami dil grubundan da Arapça ve Süryanice bilmektedir. Filozofun Yunanca ve Yunan bilim külliyyatının Arapçaya aktarılmadan önce çevrildiği Süryaniceye olan ilgisi, felsefe bağlantılıdır. Zira Antik Yunan felsefi külliyyatı yaklaşık 750'den 1000 yılına kadar devam eden tercüme hareketleriyle İslam dünyasına kazandırılmış, bunlardan bazıları doğrudan Grekçe aslından, bazıları ise daha öncesinde çevrilmiş oldukları Süryaniceden Arapçaya aktarılmıştır (Leaman, 2015: 26). Farsça ve onun bir alt dili olan Soğdcaya vakıf olması ise bunların ana vatanı Orta Asya'da hâkim kültür ve ticaret dilleri olmalarındandır. İlk eğitim yıllarından beri bildiği Arapça ise 7. yüzyılın ortalarından itibaren İslam dünya-

sında resmî iletişim dili haline gelmişti ve Chelkowski'nin (2002: 213-214) belirttiği gibi, o dönemde etnik kökenleri ne olursa olsun bilimle uğraşanlar eserlerini Arapça yazmaktaydı.

Fârâbî, aşağıda gösterileceği üzere, bildiği diller arasında üstünlük anlamında herhangi bir dili öne çıkarmamıştır. Bilakis eserlerinde, ilgilendiği konuları zaman zaman bildiği dilleri karşılaştırmak suretiyle tartışır. Mesela, Grekçe “sofistâ” teriminin, “insanı şaşırtmak, sapıtmak ve yanlışla düşürmek için kullanılan sözler”i karşılamak için kullanıldığını açıkladığı yerde, gerçek olmayıp gerçekmiş gibi olan ifadelerin bu terimle etiketlendiğini ve Arapçalaştırılmış versiyonu “safsata” olan bu adın, şaşırtma ve aldatma hususunda insana beceri kazandırma anlamına geldiğini açıklar. Fârâbî (1990b: 81), bu sözcüğün Yunanca “felsefe (hikmet)” demek olan “*sophia*” ile “göz boyayan” demek olan “*istis*”ten oluştuğunu bilir. Bundan başka, Aristoteles'in *Organon*'unu temel alarak bilimlere sıralarken örneğin Hitabet sanatının “Ritörîkâ”, şiirin ise “Bôyôtika” şeklindeki Yunanca telaffuzlarını da yazar (1990b: 88-9).

Bundan başka, örneğin her milletin dilinde kendine özgü haller olduğu fikrini bildiği bazı diller üzerinden kanıtlamaya çalışır. Örneğin aşağıda farklı dillerdeki nüanslarıyla birlikte şiirde doğru okumanın yollarına değinmektedir:

Vezinlerdeki beyitlerin sonlarından hangisinin o dilde bir tek şekilde kaldığını ve hangisinin değiştiğini inceler ... o halkın şiirlerinde kullanılan basit ve karmaşık vezinlerin sayılmasıdır. Sonra ayrı ayrı çeşitlerinden ayrı ayrı vezinlerinin çıktığı harf terkipleri sayılır. Harflerin bu terkiplerine Araplarda “*esbâb*” ve “*evtâd*”, Yunanlılarda ise “kesme yeri” ve “ayak” denilir. Sonra beyitler ile mısraların miktarları ve ayrı ayrı vezinlerin, ayrı ayrı beyitlerin kaç harf ve kesinti (*makta*) ile tam ve mükemmel bir hale geldiğini araştırır. En sonra da tamam olan vezni noksan olanından ayırır ve hangi vezinlerin duyulduğu zaman daha parlak, daha güzel ve daha tatlı geldiğini gösterir. (1990b: 64-5)

Fârâbî'nin, uzlaşma dayalı dil görüşünün çok dil bilmesiyle bağdaştırılabileceği en çarpıcı örnek, *Hurûf*'ta (2008: 50-1) Aristoteles eserlerinin Arapçaya çevrildiği Tercüme-ler Dönemi'nde ortaya çıkan “kopula” meselesini tartıştığı yerdedir. Arapçada anlam olarak var olmakla birlikte biçimsel mantık gereği görsel bulunuşunda ısrar eden ilk mütercimlerin kullandıkları “*hüve*” ile “*mevcut*” lafızlarından hangisinin daha uygun olduğunu araştırırken sahip olduğu Türkçe dil varlığından hareketle ikincisinde karar kıldığı iddia edilmiştir.² Bu konuda Farsça, Süryanice Grekçe gibi bildiği diğer diller üzerinden akıl yürüten Fârâbî'nin yaptığı şey, özetle, Türkçedeki “*var*”da belirtilen aynı anlamları içermesi temelinde “*mevcut*” teriminin isabetli olduğunu ileri sürmesidir. Nitekim Arapça bir sözcük olan “*mevcut*”u, Farsçadaki “*bûdan*”dan çekilen “*hest*” ve benzer şekilde Soğdçadaki “*esti*” ile bunları da Grekçedeki “*einai*”den çekilen “*estin*” kopulasıyla karşılaştıran Fârâbî, akabinde bunları aynı kökten gelen “*olmak*” fiili üzerinden Türk dillerinde “*var olmak*”la birlikte “*mevcut olmak*” anlamını da içeren “*var*” yüklem sıfatıyla ifade edilebileceğini görmüştür.

Fârâbî burada dilde mantıksal zorunluluğu ileri sürüyor görünse de görünüşteki farklılıkların sadece toplumlara özgü keyfilikten ibaret olduğuna inanmaktadır. Nitekim mantığın teknik dilinden gündelik dile geçtiğinde “*mevcut*” yerine “*kâne*”, “*sâra*” “*dalle*”, “*esbaha*” ve “*emsâ*” gibi başka sözcükleri de kopula olarak kullanan filozof (2021: 48-9), dilde anlam aktarımında uzlaşım yönteminin geçerli olduğunu farklı bir açıdan vurgulamış olmaktadır.

Farklı dillerde aynı içsel içeriğin taşındığına ilişkin örneklerinden biri de *Kitâbu'l-Hurûf*'ta (2008: 2), Arapçada “inne” ve “enne” sözcüklerini incelediği yerdedir. Bunların “varlıkta ve bir şeye dair bilgide sabitlik, süreklilik, yetkinlik ve sağlamlık” manasına geldiğini açıklayan Fârâbî, Arapça ve Yunancayı kıyaslayarak bu anlamın bütün dillerde muhakkak var olduğunu göstermeye çalışır:

Farçada kimi zaman “ki” ve kimi zaman da “ke”dir. Bundan daha da açığı, Yunancadaki “on” ve “ôn”dur. Bunların her ikisi de tekittir ancak “ôn”un tekidi daha güçlüdür ... Bundan dolayı Yunanlar, Allah’a “ôn” adını verirler ve bu ismi yalnızca Allah hakkında kullanırlar. Allah’tan başkası hakkında kullanmak istediklerinde ise “on” derler.

Şimdiye kadar Fârâbî’nin farklı dillerin aynı anlamları aktarabildikleri düşüncesi çeşitli açılardan ortaya kondu. Bundan başka filozof, bazen diller arasında anlamın algılanması ve ifadeye dökülmesi hususunda kültürel farklılıklara da işaret etmiştir. Bu konudaki görüşünü örneğin *Kitâbu'l-Burhân*’ında (2008b: 60), türemiş isimler bahsinde yine Arapça ve Grekçeyi karşılaştırmak suretiyle dile getirir. Burada, örnek verdiği Aristoteles’in “Bu, erdemden ‘çalışan’ denilmesi gibidir” cümlesini analiz ederken, “Kuşkusuz, bu bizim dilimizde yoktur” demekte ve “Arap dilinde erdemden erdemli” sözcüğünün türediğini zira bu dilin anlam dünyasında bu şekilde bir uyuşma gidilmiş olduğunu göstermektedir.

Yalnızca diller arasında değil fakat zamanla aynı dilde sözcüklerin anlamlarının değiştiği konusuna da değinir. Bununla, bir toplumun farklı dönemlerde bazı sözcüklerden alışıl-gelmiş anlamı çıkarıp yeni bir anlamda kullanıma soktukları realitesini hatırlatan Fârâbî, konuyu mantık bilimi dolayımında izah etmeye çalışarak makalenin başında da belirttiği gibi, dil meselesiyle ilgisinin aslında felsefî bir zemine dayandığını pekiştirmiş olur. Onun düşüncesine göre “Aristoteles söyledikleriyle ne kullandığı o şeyleri ne de örnek olarak aldığı şeyleri öğretmeyi amaçlamıştır.” Bilakis Aristoteles’in kendi zamanında toplum nezdinde kabul edilen çoğu kelimenin, şu an kullanımdan kaldırıldığını ya da yerine başkalarının geçtiğini belirten Fârâbî, asıl önemli olanın Aristoteles’in aktarmak istediği anlamı yakalamak olduğunu vurgular: “O halde, o anlamlarla ilgilenen biri, bunları kendi milletinin nezdinde daha iyi bilinen başka şeylerle [örneklerle] değiştirmelidir” (2008b: 60). Burada, uzlaşımın dünyevi deneyimle bağlantısına bir kez daha işaret edilmiş olmaktadır. Zira herhangi bir toplum, bulunduğu yerin doğal varlıklarından dolayı farklı nesnelere dünyayı deneyimlemektedir ve bu kendine özgü çevre doğal olarak dilde aynı anlamların farklı örneklerle ortaya çıkmasına vesile olmaktadır.

Sonuç

Kadim bir konu olan dilin doğası ve kökeni hakkında birçok eserinde fikir beyan eden Fârâbî, dili ulusların kendi keyfi iradeleriyle kurdukları semboller bütünü olarak görmüştür. Çünkü insanın psikolojik yönünü dışsallaştırdığı en önemli araç olsa da konuşma, her toplumu saran doğal ve kültürel varlık çerçevesinde geliştiği için kaçınılmaz olarak farklılık arz edecektir. Bu noktada Aristoteles ile aynı fikirdedir, ancak tek dil bilen Aristoteles bunu düşünmekle kalırken Fârâbî zengin dil varlığı sayesinde bunu tecrübeyle bilmiştir. Birçok farklı dilde anlamların içeriğini zihninde tartabildiğinden, insanların konuştuğu bütün dille-

rin özlerinde eşit işlevsel değerde olduklarına kanaat getirmiştir.

Felsefî tavrının temelini oluşturan mantık bilimi, onun dillere evrenselci yaklaşımına katkıda bulunmuştur. Zira yaşadığı dönemin hâkim paradigması gereği eserlerini Arapça yazmış olmakla birlikte bu dili, özü bakımından daha üstün bir mertebeye yerleştirmemiş, diğer dillerin de ilim yapmak için kendinde yetkin olduklarının altını çizmiştir. Çalışmada ortaya konduğu gibi, Fârâbî eserlerinde çeşitli kavram ve konuları tartışırken farklı dillerden örnekler vererek bunu göstermiştir.

Fârâbî'nin dilin doğasına uzlaşmacı yaklaşımı, kendi zamanını hayli aşan bir öngörü taşımaktadır. Gerçekten de kendi döneminden sonra, İslam dünyasında sadece Arap dilinde yazma modası katılığını yitirmiştir. Mesela Fârâbî'den bir kuşak sonra yaşamış Arap olmayan düşünürlerden İbn Sina, ansiklopedik eseri *Dânişnâme-i 'Alâ'î*'yi ya da Birûnîmatematik, astronomi, astroloji, coğrafya ile ilgili konuları içeren ünlü *et-Tefhîm*'ini hem Arapça hem de Farsça yazmıştır. Daha da önemlisi, günümüzde sadece Arapça değil, Türkçe, Almanca, Çince, İngilizce, Fransızca ve diğer tüm dünya dillerinde felsefe yapılabildiği tartışmasız kabul edilen bir realitedir.

Notlar

- 1 Aslında, Grekçe'de *sophistês* sözcüğü, “bilgelik” veya “öğrenme” anlamına gelen *sophia* isminden türetilmiş olup genel olarak “bilgelik veya öğretici” anlamına gelir. Taylor, C.C.W. ve Mi-Kyoung Lee'ye (2025) göre MÖ beşinci yüzyıl boyunca terim, belirtilen bu anlamını korumuş, ancak demokrasiye artan yönelimle birlikte, Yunan dünyasını dolaşarak başta topluluk önünde konuşma becerisi olmak üzere çok çeşitli konularda eğitim veren profesyonelleri işaret eden yeni bir entelektüel tür için kullanılmaya başlanmıştır. Bundan sonra sofistler, filozoflar tarafından küçümsenmiştir. Platon, değerler konusunda rölativist oldukları için sofistleri filozoflardan keskin bir şekilde ayırmıştır. Dolayısıyla Fârâbî'nin terimi bu şekilde tanımlaması, bu bağlamda, yani Platoncu-Aristotelesçi yorumlar dolayımıdadır.
- 2 Bu konudaki iddia ve gerekçelendirme hususunda bkz. Dore, Fatma. “Fârâbî'nin Çokdilliliği ve Kopula.” *Eski-yeni Dergisi*. (2024/54): 1075-1093.

Araştırma ve yayın etiği beyanı: Bu makale, “1-2 Nisan 2025 tarihlerinde Bakü'de gerçekleşen “9. Uluslararası ICONTECH Pozitif Bilimlerde Yenilikçi Araştırmalar Kongresi”nde sunulan özet bildiri-den geliştirilmiştir.

Yazarların katkı düzeyleri: Makale tek yazarlıdır.

Etik komite onayı: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Finansal destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar çatışması: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Research and publication ethics statement: This article was developed from the abstract presented at the “9th International ICONTECH Congress on Innovative Research in Positive Sciences” held in Baku on April 1-2, 2025.

Contribution rates of authors to the article: The article is single-authored.

Ethics committee approval: Ethics committee approval is not required for the study.

Financial support: No financial support was received for the study.

Conflict of interest: There is no conflict of interest between the authors of this article.

Kaynakça

- Ackrill, J. L. (1997). *Language and reality in Plato's Cratylus, essays on Plato and Aristotle*. Oxford University Press.
- Alper, Ö. M. (1999). İbn Sînâ, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sina#1> (Erişim tarihi: 27.04.2025).
- Aristotle. (1967). *Categories and on interpretatione* (H. P. Cooke, Trans.) Harward University Press.
- Aysever, R. L. (1996). Anlam sorununun sınırları, *Felsefe tartışmaları. 19. Kitap*. Panorama.
- Denkel, A. (1996). *Anlam ve nedensellik*. Kabalıcı.
- Fârâbî. (1990a). *Kitâbu'l-ibâre (Peri hermeneias muhtasarı)*.(M. T. Küyel, Nşr.)Atatürk Kültür Merkezi.
- Fârâbî. (1990b). *İhsâu'l-ulûm (İlimlerin sayımı)*. (A. Ateş, Çev.) MEB.
- Fârâbî. (1991). *Şerhu'l-İbâre (Al-Fârâbî's commentary and short treatise on Aristotle's De Interpretatione)*. (F. W. Zimmermann, Çev.) Cambridge University Press.
- Fârâbî. (2008a). *Kitâbu'l-hurûf (Harfler kitabı)*. (Ö. Türker, Çev.) Litera.
- Fârâbî. (2008b). *Kitâbu'l-burhân*. (Ö. Türker & Ö. M. Alper, Çev.) Litera.
- Fârâbî. (2016). *Kitâbu'l-elfâz (Mantıkta kullanılan lafızlar)*. (Y. Aydınlı, Çev.) Litera.
- Fârâbî. (2017). Tenbîh alâ sebîli's-saâde (Mutluluk yoluna yöneltme), *Fârâbî'nin İki Eseri*. (H. Özcan, Çev.) M.Ü. İlahiyat Vakfı.
- Fârâbî. (2021). *Mantûğa giriş risaleleri* (Y. Aydınlı, Çev.) Litera.
- Fisher, A. (2020). Abu Nasr Al-Farabi: a thousand years long odyssey of knowledge", *The Astana Times*, 31 August 2020. <https://astanatimes.com/2020/08/abu-nasr-al-farabi-a-thousand-years-long-odyssey-of-knowledge/>. (Erişim tarihi: 07.04.2025).
- Germann, N. (2013). Al-Farabi & the emergence of philosophy of language & Islamic thought. <https://www.youtube.com/watch?v=9neJXAqt8Tw>, Published on Oct 9, 2013 (Erişim tarihi: 24. 03. 2025).
- Katzner, D. K. (2002). *The languages of the world*. Routledge.
- Kaya, M. (1995). Fârâbî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Kolektif, 12/162-163. <https://islamansiklopedisi.org.tr/farabi#1>. (Erişim tarihi: 22.03.2025).
- Leaman, O. (2015). *Ortaçağ İslam felsefesine giriş* (T. Koç, Çev.) İz.
- Linguarum, J. (1971). *Language in the philosophy of Aristotle*. Mouton.
- Magee, B. (2000). *Büyük filozoflar: Platon'dan Wittgenstein'a Batı felsefesi* (A. Cevizci, Çev.) Paradigma.
- Meißner, D. (2023). *Plato's Cratylus*. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (E. N. Zalta & U. Nodelman, Eds.) URL= <https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/plato-cratylus/> (Erişim tarihi: 02.03.2025).
- Medkûr, İ. (1996). Fârâbî. *İslam düşüncesi tarihi,2* (O. Bilen, Çev.).(Mustafa Armağan, Ed.) İnsan.
- Menn, S. (2021). Al-Farabi's metaphysics. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. E. N. Zalta (Ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/al-farabi-metaphysics/> (Erişim tarihi: 11.04.2025).
- Modrak, D. K. W. (2003). *Aristotle's theory of language and meaning*. Cambridge University Press.

- Platon. (1989). *Kratylos* (S. Y. Baydur, Çev.) MEB.
- Reçber, M. S. (2005). “Dil Felsefesi”, *Felsefe*. (M. Bayraktar, Ed.) Anküzem.
- Taylor, C.C.W. and Mi-Kyoung Lee, “The Sophists”, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2025 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (Eds.) URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2025/entries/sophists/>.
- Tümer, G. (1992). Bîrûnî, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/biruni> (Erişim tarihi: 27.04.2025).
- Türker, S. (2002). Fârâbî’de dil ve mantık ilişkisi. *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları. 1*, 137-175.
- Versteegh, K. (1997). *Landmarks in linguistic thought. Volume III: The Arabic linguistic tradition*. Rotledge.
- Wittgenstein, L. (1986) *Philosophical investigations* (G.E.M. Anscombe, Trans.) Basil Blackwell.

Bu eser Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

(This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License).